

The development of political consciousness and activity of Jewish communities in the towns of Right-bank Ukraine at the beginning of the 20th century and during the period of the Ukrainian Central Rada

Anatolii L. Hlushkovetskyi

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

ResearcherID Web of Science: AAE-4390-2022

Oleksandr B. Komarnitskyi

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: kob-1974@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

ResearcherID Web of Science: ABC-6699-2020

Abstract.

The **purpose** of the article is to analyze the process of formation and evolution of political consciousness and Jewish communities' activity in the towns of Right-Bank Ukraine at the beginning of the 20th century and during the era of the Central Rada of Ukraine. The **methodological basis** of the research is grounded in the principles of objectivity, historicism, systematicity, and verification. The applied methods include historical-descriptive, quantitative-statistical, comparative-historical, archaeographic, historical-sociological methods, as well as the case study method. The **innovative scientific value** of the paper lies in an in-depth analysis of the political consciousness and activity of the Jewish population in the towns of Right-Bank Ukraine, grounded in an extensive body of archival materials, a critical review of historiographical stereotypes, and the analysis of underexplored aspects of local socio-political life. **Conclusions.** The towns of Right-Bank Ukraine were arenas of profound ethnonational and socio-political transformations. A distinctive feature of these settlements was the high concentration of Jewish population, which not only constituted a significant portion of the overall demographic composition but also played an active role in the political, economic, and cultural life of the region. The political engagement of the Jewish population covered a broad spectrum – from the left-radical Bund to nationalist Zionist movements – demonstrating profound ideological polarization within the community itself. At the same time, Ukrainian - Jewish relations in urban areas were characterized by a certain degree of ambiguity. Despite certain instances of cooperation and solidarity during the revolutionary upheavals of 1917–1918, noticeable tensions arose, driven by social, economic, and political factors. However, it is important to note that it was precisely in the towns where elements of a new political culture began to emerge, which, despite all contradictions, created prerequisites for dialogue between ethnic groups.

Keywords: Jews, town, Right-Bank Ukraine, party, local self-government, elections, socio-political life.

Розвиток політичної свідомості й активності єврейських громад містечок Правобережної України на початку ХХ ст. та в добу Української Центральної Ради

Анатолій Глушковецький

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

ResearcherID Web of Science: AAE-4390-2022

Олександр Комарніцький

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: kob-1974@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1012-3683>

ResearcherID Web of Science: ABC-6699-2020

Анотація.

Мета статті – проаналізувати процес формування та еволюції політичної свідомості й активності єврейських громад у містечках Правобережної України на початку ХХ ст. та у добу Української Центральної Ради. **Методологічна основа дослідження** базується на принципах об'єктивності, історизму, системності та верифікації. Застосовані історико-описовий, кількісно-статистичний, порівняльно-історичний, археографічний, історико-соціологічний методи, метод case study. **Наукова новизна статті** полягає в поглибленому аналізі політичної свідомості й активності єврейського населення містечок Правобережної України, заснованому на широкому масиві архівних джерел, критичному перегляді історіографічних стереотипів та висвітленні малодосліджених аспектів місцевого громадсько-політичного життя. **Висновки.** Містечка Правобережної України були ареною глибоких етнонаціональних та соціально-політичних трансформацій. Особливістю цих поселень була висока концентрація єврейського населення, яке не лише становило значну частку загального демографічного складу, але й відігравало активну роль у політичному, економічному та культурному житті регіону. Політична активність євреїв охоплювала широкий спектр – від ліворадикального Бунду до націоналістичних сіоністських організацій, що відображало глибоку політичну поляризацію всередині самої громади. Водночас українсько-єврейські взаємини в містечках не були однозначними. Попри окремі випадки співпраці та солідарності в умовах революційних зрушень 1917–1918 рр., виявлялися й ознаки напруження, зумовлені соціальними, економічними та політичними чинниками. Проте важливо зазначити, що саме в містечках відбувалося зародження елементів нової політичної культури, яка, незважаючи на усі суперечності, формувала передумови для діалогу між етносами.

Ключові слова: євреї, містечко, Правобережна Україна, партія, місцеве самоврядування, вибори, громадсько-політичне життя.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. був часом суттєвих змін у всій Східній Європі: зростання політичної активності, національних рухів, модернізаційних процесів, культурно-освітніх реформ. Єврейські громади, як значна частина населення Правобережжя, опинилися в центрі цих перетворень – вони не лише зазнавали зовнішніх впливів, але й брали участь у формуванні нових громадянських, національних і політичних ідентичностей. Ці процеси набули особливого значення в період Української Центральної Ради, коли громади отримали реальну можливість для самоврядування, участі в державотворчих процесах та реалізації прав національної автономії. У той час євреї активно включалися в громадсько-політичне життя, реагуючи на виклики національного відродження, революційних подій та змін у державному устрої. Вони прагнули захистити свої права, зберегти культурну і релігійну ідентичність, а також знайти своє місце у нових політичних реаліях. Так, аналіз двох історичних етапів дозволяє простежити тяглість, динаміку та особливості громадсько-політичного становлення єврейських громад у добу змін. Зауважимо також, що чимало робіт з історії Правобережної України та єврейського населення концентруються на великих містах, на економічній чи культурній історії, а теми, що стосуються саме громадсько-політичної діяльності містечкових громад у той період потребують детального дослідження.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографія проблеми є частиною ширшого поля досліджень єврейської історії в Україні. Тема охоплює перші десятиліття ХХ ст., коли єврейські громади активно брали участь у політичних процесах, зокрема, через діяльність політичних партій, культурних та освітніх установ, а також участь у революційних подіях. Так, дослідники В. Гула (Гула, 2018, 2022) і О. Федьков (Федьков, 2015) аналізують участь єврейських громад у політичних процесах того часу здебільшого через діяльність політичних партій, таких як Бунд та сіоністські організації. Ці партії активно діяли в містечках Правобережної України, організовуючи культурні та освітні заходи, а також беручи участь у революційних подіях. Окремі дослідження також охоплюють соціально-економічне становище єврейських громад, зокрема, їх участь у революції 1905–1907 рр., підтримку діяльності осередків Бунду та інших політичних партій, а ще боротьбу за права, свободи і демократизацію суспільства. У цьому контексті якісно виділяється дисертація Л. Орловського (Орловський, 2019). Історики О. Мельничук та Я. Цецик дослідили організацію та проведення Союзом російського народу антиєврейської пропаганди на Волині напередодні та на початку Першої світової війни (Мельничук, Цецик, 2024). Колективна монографія «Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст», видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, висвітлює розвиток єврейських громад в Україні в контексті європейських процесів (Суспільно-політичні та історичні аспекти, 2022). С. Білокінь торкається єврейського питання в контексті роботи Центральної Ради, оприявнює участь євреїв у державних структурах УНР, зокрема міністерстві у справах євреїв (Білокінь, 2004). Великий внесок у висвітлення громадсько-політичних та культурно-освітніх аспектів життя євреїв в

Україні у роки боротьби за українську державність належить В. Гусеву (Гусев, 1996), І. Мищаку (Мищак, 2022) і О. Найману (Найман, 2000).

Окремі аспекти окресленої теми розглянуто у наукових працях А. Глушковецького, О. Завальнюка, О. Комарніцького (Глушковецький, 2010; Завальнюк, Комарніцький, 2005; Комарніцький, 2009).

Під час підготовки статті ми послуговувалися документами Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань і українців (ЦДАГОУ), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Центрального державного архіву літератури і мистецтва України, Державного архіву Російської Федерації, Державних архівів Вінницької, Київської і Хмельницької областей, матеріалами тогочасної періодичної преси.

Попри значний прогрес у вивченні теми, помітні певні прогалини в історіографії. Зокрема, потребує подальшого дослідження вплив революційних подій 1917–1918 років на єврейські громади, а також взаємодія єврейських громад з іншими етнічними та політичними групами в той період. Також важливо звернути увагу на локальні аспекти, зокрема, на специфіку містечок Правобережної України, що може дати глибше розуміння місцевих особливостей тогочасного громадсько-політичного життя євреїв.

Мета статті – проаналізувати процес формування та еволюції політичної свідомості й активності єврейських громад у містечках Правобережної України у перші десятиліття ХХ ст., з'ясувати вплив соціально-політичних змін на трансформацію єврейського політичного руху та участь єврейських громад у суспільно-політичному житті регіону.

Виклад основного матеріалу. На зламі ХІХ і ХХ століть містечка Правобережної України зазнавали активних етнонаціональних трансформацій. Основу національного складу населення становили єврейська, українська, російська та польська етнічні спільноти. Точно визначити чисельність цих груп у правобережних містечках складно, оскільки статистичні джерела того часу, за винятком перепису населення 1897 року, не надавали подібної інформації. За нашими підрахунками, станом на 1897 р. у правобережних містечках православні складали 51,5% від усього населення, іудеї – 42,6%, а представники інших конфесій – 5,9% (Населенные места Российской империи, 1905, с. 17–29, 78–89, 158–170 (підр. наші).

Отже, з національного погляду, містечка істотно відрізнялися як від сільської місцевості, де домінувало українське населення, так і від міст, у яких частка росіян була значно вищою. Що ж до єврейського населення, то розрахунки показують, що у містечках частка євреїв, хоч і не набагато, але все ж була вищою, ніж у містах. А. Гуменюк встановив, що в останніх єврейське населення складало 39,7% (Гуменюк, 1995, с. 108). Цей показник був вищим у Волинській та Подільській губерніях, де, за підрахунками російського демографа Я. Шабада, він сягав 50,77% і 46,4% відповідно, а в містечках цих губерній – 49,3% і 44,2% (Еврейская энциклопедия, т. 5, с. 739; т. 12, с. 648). На Київщині, навпаки, частка єврейського населення становила 31,6% у містах і 37,9% у містечках (Еврейская энциклопедия, т. 9, с. 511).

Попри це, беззаперечним є те, що саме містечка були основним місцем проживання євреїв на Правобережжі. За нашими підрахунками, у містечках мешкало 50,1% загальної чисельності єврейського населення цього регіону (Населенные места Российской империи, с. 17–29, 78–89, 158–170 (підр. наші).

Загалом у 11 із 36 повітів Правобережної України євреї становили понад половину мешканців містечок. Саме значна єврейська присутність у містечкових поселеннях Правобережжя, на нашу думку, стала підставою для хибного уявлення деяких дослідників, які вважали ці містечка єврейськими. Цей погляд підтримував М. Кіппер (Киппер, 1930), І. Іванова (Іванова, 2003, с. 22–26), В. Лукін, А. Соколова, Б. Хаймович (100 еврейских местечек, 1997, 2000). Ю. Сіцінський дав доволі оригінальне трактування поняття «містечко», сприймаючи його як різновид «міста». Зокрема, описуючи Смотрич (який він називав «містом»), дослідник зазначав, що це поселення поділяється переважно на дві частини: українське село та єврейське містечко (ДАХМО, ф. р. 3333, оп. 1, спр. 28, арк. 1 зв.).

У містечках Правобережжя діяли осередки єврейських політичних партій, серед яких найактивнішими були представники Бунду. За даними О. Симчишина, бундівські організації на Поділлі функціонували в 12 містечках (Симчишин, 2004, с. 133–136). Ці осередки ставили завдання організовувати мітинги, поширювати прокламації та проводити страйки. Вартим уваги є випадок у Зінкові, де бундівці змусили власника кузні Воймана звільнити російських працівників і прийняти на їхнє місце євреїв (ДАХМО, ф. 228, оп. 2, спр. 155, арк. 50). У Чорному Острові члени партії створили єврейську самооборону та організували збір пожертв на потреби бойової дружини (Симчишин, 2004, с. 134). Бундівські осередки також функціонували в київських містечках – Біла Церква, Коростишев, Сміла, Городище, Макарів (Гусев, 1992, с. 36, 38, 39, 40, 42), Ружин (Махорін, 2000, с. 34), а також у волинських – Баранівка та Чуднів (Гусев, 1992, с. 40).

Діяли в містечках і осередки Соціалістичної єврейської робочої партії. На жаль, інформації про їх діяльність обмаль. Водночас із листа міщанина Могилева Л. Койфмана до засновника

СЕРП М. Зільберфарба від 7 грудня 1906 р. відомо, що осередки партії у містечках Могилівського повіту були активними: «Виборча комісія [вибори до Державної Думи] збирається виключити околичні містечка з Могилівської виборчої курії і зарахувати їх до м. Бару. Це значить позбавити могилівських виборців-євреїв їх більшості над християнськими виборцями» (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 62, арк. 2). Подібне мало місце в Ольгопільському і Проскурівському повітах (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 62, арк. 10). 23 грудня 1906 р. на активність єврейського населення звертав увагу у своєму донесенні начальник Київського губернського жандармського управління: «євреї, що становили досить багаточисельне населення повітових міст і містечок у Київській губернії, є серйозним фактором під час виборів завдяки своїй згуртованості, а головним чином завдяки своєму впливу на групу поміщиків і власників торговельних закладів» (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 32, арк. 37).

Сіоністські організації також набули значного поширення. Наприклад, у Дунаївцях, на одному із зібрань, сіоністи зачитали реферати, в яких критикували діяльність Бунду, закликали до повалення самодержавного ладу та засуджували єврейські погроми (ДАХМО, ф. 281, оп. 1, спр. 7860, арк. 256, 257). Серед активних осередків виділялися також сіоністські організації Радзивилова, Шепетівки (ЦДІАК України, ф. 276, оп. 1, спр. 85, арк. 22–23, 40), Мирополя (ДАРФ, ф. 102 ДПОО. Оп. 235, спр. 725 ч. 15, арк. 8) і Тального (Федьков, 1993, с. 184–185). Окрім цього, в Меджибожі та Старій Синяві діяли єврейські молодіжні організації. Втім їхній вплив на єврейську спільноту був незначним. Ба більше, їхня діяльність нерідко не отримувала підтримки з боку тих громадян, інтереси яких вони нібито представляли. Показовим є випадок, що стався влітку 1907 р. у Меджибожі. Там представники місцевого осередку Бунду закликали всіх шевців до загального страйку. Тих же, хто відмовлявся приєднатися, намагалися змусити силоміць – вдавалися до фізичного тиску, погроз і навіть насильства проти самих робітників та їхніх родин. Ситуація дійшла до того, що окремі євреї-шевці разом із членами своїх родин звернулися до місцевої поліції з проханням захистити їх від радикально налаштованих активістів, які намагалися дестабілізувати обстановку (Нестеренко, 2004, с. 355–356).

Цікаво, що євреї входили до осередків і українських політичних партій, зокрема Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Так, у Медвині з 26 активістів 15 були українцями, а 11 – євреями, тоді як у Богуславі серед активних учасників згадуються лише євреї. У Корнині головою містечкового комітету став єврей С.-Я. Ш. Ципенко (Федьков, 1993, с. 204).

Єврейську громаду в містечках очолювали громадські рабини, яких, як і їхніх помічників, обирали шляхом голосування. Вибори відбувалися в кілька етапів: спочатку кожне молитовне товариство делегувало своїх уповноважених, а вже ті, на спільних зборах, обирали рабина та його помічників. Члени духовних правлінь молитовних будинків – такі як староста, скарбник і вчені – також обиралися шляхом голосування. Після цього їхні кандидатури затверджувало губернське правління (Орлянський, 1997, с. 38–39]. Прикладами таких виборів можуть слугувати випадки у Златополі, Кам'янці та Корсуні (ДАКО, ф. 1, оп. 151, спр. 87, арк. 1–5зв.; спр. 102, арк. 1, 4–6; спр. 157, арк. 2, 33).

Фактичним лідером громади був духовний рабин, хоча формально він вважався лише помічником громадського рабина. Такий розподіл ролей не спричиняв конфлікти – навпаки, обидва рабини зазвичай діяли у злагоді та співпраці (100 єврейських местечек, 1997, с. 155). За нашими відомостями, у 1904 р. в містечках Подільської губернії було 23 раввінати (Адрес-календарь, 1904, с. 97, 108, 116, 125, 137, 148, 157, 167, 180, 190, 201, 212). Основним органом законодавчої та виконавчої влади громади був кагал, до складу якого входило 20 і більше членів, яких щорічно переобирали. Також функціонував раввінський суд, що переважно розглядав приватні справи (100 єврейських местечек, 1997, с. 226, 230).

Громадсько-політичне життя єврейських громад Правобережної України на початку ХХ ст. стало основою для їх активної участі в українському державотворенні в добу Української Центральної Ради, яка вперше в історії українського суспільно-політичного руху сформулювала чітку програму, спрямовану на забезпечення рівноправності всіх націй і народностей в УНР, задоволення їхніх культурно-національних, релігійних та інших потреб, а також створила правові засади демократичної політики у сфері міжнаціональних відносин (Рафальський, 2000, с. 84). М. Грушевський вважав, що надання євреям, росіянам, полякам права на національно-культурне самовизначення та рішуче викорінення антисемітизму сприятимуть встановленню міцного взаєморозуміння, солідарності й навіть взаємної приязні між титульною нацією та національними меншинами (Політична історія України, 2003, с. 44).

Спроби досягти компромісу між сторонами проявлялися і на містечковому рівні. Так, у Чорнобилі 18 червня 1917 р. соціал-демократ Гуревич закликав єврейське та українське населення до взаєморозуміння. Він визнавав вимоги українських організацій справедливими та надавав великого значення Центральній Раді як найвищому органу влади (Як ставляться євреї, с. 4). Під час Установчих зборів Шполянського споживчого товариства 11 травня 1917 р. промовці виступали на підтримку рівноправності національних меншин і відродження мов інших

етносів, що проживали в Україні. Один із доповідачів зазначив: «Якщо мені дороге моє рідне, якщо я поважаю свою мову й народ, то маю розуміти, що євреєві чи полякові так само дороге його рідне та його народ» (Губа, 2002, с. 91–92). 24 жовтня 1917 р. Генеральний секретар з національних справ О. Шульгин звернувся до Коростишівської волосної земської управи з проханням задовольнити клопотання голови місцевої єврейської громади Арона Раткера щодо дозволу на роботу єврейських крамниць у святкові та вихідні дні. На його переконання, це мало сприяти налагодженню добросусідських стосунків між національностями у вільній Україні та забезпеченню прав національних меншин (ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 31, арк. 13в.). Позитивно подібне питання було вирішено і в Сатанові (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 50, арк. 14, 17). У Ходоркові місцевий православний священник та єврейський кантор разом відслужили панахиду за загиблими за волю. Під час організованого мітингу виступи пролунали українською, російською, єврейською та польською мовами (Борьба за власть Советов, 1957, с. 100). У Махнівці та Кагарлику національні свята українців активно підтримували єврейські та польські громадські й політичні організації (Вісти з краю. Національне свято, с. 3; Вісти з краю. Свято волі, с. 3). У березні та квітні 1917 р. Лисянська «Просвіта» проводила революційні маніфестації, в яких також брали участь євреї. Вони виступали із закликами до братерської єдності між єврейським і українським народами (Вісти з краю. Діяльність Лисянської «Просвіти», с. 3). Відкрито висловили підтримку українській владі єврейські громади ще кількох містечок (Вісти з краю. Вистава, с. 3; 3 українського життя. Мітинг у м. Бородянці, с. 3–4; ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 93, арк. 100). Центральну Раду привітав Перший з'їзд представників єврейських громад Проскурівського повіту Подільської губернії, в якому брали участь також мешканці містечок (ЦДАВО України, ф. 1854, оп. 1, спр. 18, арк. 5). У містечку Іванків навесні 1918 року відбулася показова подія: на запрошення місцевих українських активістів євреї долучилися до Шевченківської маніфестації. У колоні, окрім них, було лише десятеро українців. Селяни поставилися до цього з іронією, жартома назвавши подію «жидівською маніфестацією» (Чериковер, 1930, с. 252).

Євреї брали участь у діяльності суто українських організацій, зокрема Вільного козацтва. Виступивши на засіданні Центральної Ради 6 серпня 1917 р., Симон Петлюра повідомив про перебіг формування цих загонів і підкреслив, що в багатьох місцевостях до їхнього складу входили представники різних національностей. Однак, як з'ясував дослідник В. Лободаєв, через національно-українську орієнтацію руху, представники національних меншин долучалися до нього нечасто й здебільшого тимчасово (Лободаєв, 2001, с. 39–40). Згідно з архівними джерелами, у містечках євреї вступали до лав Вільного козацтва лише в окремих випадках – зокрема, у Горностайполі, Трипіллі (ЦДАВО України, ф. 811, оп. 1, спр. 1, арк. 216 зв., 312) та кількох населених пунктах Ушицького повіту (ДАВіО, ф. р. 1196, оп. 1, спр. 4, арк. 59).

Тодішнє містечкове населення вирізнялося значною активністю неукраїнських громадян. У зв'язку з цим історикиня В. Піскун підкреслила, що навіть у містах і містечках з переважною українською більшістю політична активність національних меншин була вищою, через що саме вони частіше обиралися до керівних органів (Піскун, 1999, с. 102). Так, у Животові (ДАКО, ф. 1, оп. 325, спр. 2832, арк. 2) та Уланові (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 5, спр. 12, арк. 26) всі ключові посади в місцевому самоврядуванні обіймали євреї. На спільне засідання представників повітових і міських організацій Літинського повіту, що відбулося 13 квітня 1917 р. і було присвячене початковому впорядкуванню місцевого життя, запросили чотирьох членів містечкових виконкомів, з яких двоє були євреями (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 39, арк. 244). Саме тому занепокоєння Ольгопільського повітового інструктора А. Дячука виглядало цілком обґрунтованим. У своєму звіті до Організаційної комісії Центральної Ради він наголошував на необхідності приділити особливу увагу ситуації в Бершадській волості, де значну частину населення становили євреї. На його думку, за умови активного використання виборчих прав, єврейське населення могло б отримати представництво в земських установах. У зв'язку з цим він наполягав на вжитті заходів, щоб забезпечити селянському населенню більшість голосів (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 50, арк. 58). Подібні повідомлення надходили й з інших волостей. Реакція селян на такі ситуації була своєрідною. Наприклад, у Брусиліві під час виборів до волосного земства селяни не дозволяли євреям брати участь у голосуванні, а місцевого інструктора ледь не побили, підозрюючи його у єврейському походженні (Вибори до волосного земства, с. 3). Унаслідок подібних дій представництво національних меншин у списках новообраних волосних земських гласних загалом залишалося незначним. Зокрема, у Погребищенській волості серед 34 обраних гласних лише 6 були євреями та 1 – поляком (3 життя повіту. У Погребищенській волості, с. 3); у Катеринопільській – з 40 гласних лише 3 були євреями; у Шполянській – з 50 гласних єврейське населення було представлене 4 особами (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 49, арк. 22зв., 28); у Гранівській – серед 49 гласних лише 2 були євреями (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 50, арк. 70 зв.) тощо.

Одним із найяскравіших проявів зростання політичної свідомості національних меншин стала активність місцевих осередків національних політичних партій. Їх формування відбувалося в

.....
умовах напруженого міжпартійного суперництва. Політичне життя єврейської громади того часу вирізнялося виразною конфронтацією між двома таборами: з одного боку, єврейські соціалісти, які домінували в органах законодавчої та виконавчої влади УНР, з іншого – сіоністсько-клерикальна більшість, що мала вплив у єврейських громадах. Цілком слушною є думка сучасного українського історика Г. Кривошиї, що серйозною помилкою Центральної Ради була її одностороння ставка на ліві, соціалістичні сили серед національних меншин. Водночас вона свідомо проігнорувала пропозиції співпраці з консервативними колами, які, на відміну від соціалістів, виявляли більшу готовність підтримати ідею української державності (Кривошій, 1997, с. 20).

Згідно з наявними даними, у більшості єврейських містечкових громад домінували прихильники сіонізму. Зокрема, у містечку Володимирець Волинської губернії під час загальних зборів єврейської громади, скликаних місцевою сіоністською організацією 5 вересня 1917 р., висловлено вимогу забезпечити представництво широких верств єврейського населення в Центральній Раді. Учасники зборів наголошували, що бундівці та об'єднані єврейські соціалісти не мають достатніх повноважень, аби представляти інтереси всіх євреїв України (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 238, арк. 5). Сіоністи з Рокитного виступили з ініціативою надіслати телеграму з вимогою скликати єврейські національні збори на широкій демократичній основі з метою обрання представників єврейської спільноти до Центральної Ради та Генерального Секретаріату (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 238, арк. 4). Аналогічний протест був спрямований до УЦР сіоністським осередком із Полонного (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 238, арк. 9).

Значну політичну активність виявляли сіоністи містечок Сатанів і Зіньків Подільської губернії. У Сатанові відразу після Лютневої революції розгорнули діяльність партійні організації «Гехалуц» і «Цейре-Ціон». Керівництво громадською радою (Ваадам) очолив представник сіоністського руху Р. Ледервергер. Вони заснували школу, організували вечірні курси з вивчення івриту, проводили концерти й театральні вистави. Під їхнім впливом діяли позичково-ощадна каса, кооператив та благодійні організації «Бікур Холім», «Лінат Цедек» і «Гекдеш» (100 єврейських містечек України, 1997, с. 203).

У Зінькові сіоністи заснували товариство «Тхія» та партійний клуб, дбали про своє представництво в єврейських громадських і комунальних установах, а також у керівництві місцевої єврейської школи. Окрім цього, вони організували бібліотеку з книгами на івриті, драматичну студію та дитяче об'єднання «Пірхей-Ціон» (100 єврейських містечек України, 1997, с. 104–105). Їхні організації також активно діяли в Городку, Чуднові та Лисянці (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 10, арк. 2, 17–19, 27).

Серед інших національних політичних сил помітну активність виявляли осередки Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. Зокрема, партійці з трьох містечок (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 91, арк. 70–71, 75; спр. 93, арк. 100) висловили подяку Генеральному секретарю з єврейських справ УНР Зільберфарбу та Генеральному секретаріатові за ухвалення закону «Про національно-персональну автономію». Потужні організації цієї партії функціонували в 15 містечках (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 91, арк. 37, 41, 43, 61–62, 67, 68, 86, 105; спр. 92, арк. 30, 35, 36, 55, 56, 69; спр. 93, арк. 52–53, 69, 77–78). Бундівці домінували в 11 містечках (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 54, арк. 211; ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 10, арк. 10, 17–19, 42, 44, 50; спр. 17, арк. 14, 15, 33; спр. 19, арк. 5). Газета «Єврейська робітнича хроніка» інформувала про активність місцевих осередків Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон» у чотирьох містечках (Реакция на смерть вождя, с. 40–41; Сообщения с мест. Ржев, с. 62; Сообщения с мест. Слуцк, с. 62). Подільська земська діячка О. Пащенко-Шульмінська у своїх спогадах відзначала діяльність осередків єврейських партійних організацій. Зокрема, вона згадувала, що від Купинської волості до Кам'янецького повітового земства був делегований лише один представник єврейської молоді з містечка Купин, ймовірно, сіоніст або бундист (ЦДАЛМ України, ф. 39, оп. 1, спр. 12, арк. 33). Втім переважна частина єврейського населення не брала активної участі в політичному житті. Місцеві осередки загальноросійських і польських партій проявляли незначну активність або були малопомітними.

Про рівень впливу різних політичних сил свідчать результати виборів до Всеросійських та Українських Установчих Зборів. З-поміж 17 кандидатських списків, запропонованих виборцям Київської губернії під час виборів до Українських Установчих Зборів, виразно національний характер мали такі: список № 2 – Єврейський національний комітет, № 3 – Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія (ОЄСРП), № 4 – Єврейська соціал-демократична робітнича партія (ЄСДРП), № 9 – Бунд, № 11 – Польський краєвий список, а також № 8 – позапартійний блок російських виборців (ЦДАВО України, ф. 1156, оп. 1, спр. 2, арк. 5–10, 25–41).

Найактивнішу передвиборчу кампанію провадили єврейські національні партії. Збереглися численні звернення єврейських громад містечок із проханнями надіслати агітаторів для проведення просвітницьких заходів, присвячених темі майбутніх виборів. Місцеві партійні осередки з восьми містечок Київської губернії також повідомляли центральні органи про потребу

у відозвах, періодичних виданнях та агітаційній літературі (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 231, арк. 28, 32, 38, 49, 67, 81–83, 120).

22 листопада 1917 р. у Кагарлику один із агітаторів списку № 2 після проведення мітингу в синагозі організував збір коштів на підтримку національного виборчого фонду партії. Активна передвиборча агітація також відбувалася ще в дев'яти містечках Київської губернії (ЦДАГОУ, ф. 41, оп. 1, спр. 231, арк. 28, 43, 74). Згідно з нашими підрахунками, під час виборів у містечках Київської губернії список № 2 отримав 23,5% голосів виборців, список № 9 – 3,8%, № 3 – 3,09%, № 11 – 2,3%, тоді як решта списків набрали менш ніж 1% голосів кожен (Комарницький, 2005, с. 336).

Вибори до Українських Установчих Зборів істотно не вплинули на розстановку політичних сил. Як і раніше, найбільшу підтримку отримали сіоністи: у містечках Поділля за них проголосували 35,5% виборців, на Волині – 29,5%, у Київській губернії – 24,9%. Натомість соціалістичні партії, виступаючи окремо, зазнали суттєвої поразки. Зокрема, за Бунд проголосували 7,9% виборців у волинських містечках, 5,9% – у київських, і лише 3,3% – у подільських. Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію підтримали лише в містечках Київської губернії – 5,1%.

У Подільській губернії об'єднаних соціалістів підтримали 1,9% містечкових виборців, у Волинській – 1,4%. Показники соціал-демократів були ще нижчими: 0,5% у Подільській, 2% у Волинській та 2,4% у Київській губерніях (Комарницький, 2005, с. 340–344).

Центральна Рада здійснила значні кроки із розвитку самоврядування євреїв, зокрема проводилися вибори до єврейських громадських рад (Комарницький, 2003).

Висновки. На початку XX ст. і в добу Української Центральної Ради містечка Правобережної України були ареною глибоких етнонаціональних та соціально-політичних трансформацій. Особливістю цих поселень була висока концентрація єврейського населення, яке не лише становило значну частку загального демографічного складу, але й відіграло активну роль у політичному, економічному та культурному житті регіону. Єврейські громади містечок вирізнялися складною внутрішньою структурою, де поєднувалися релігійні традиції та модерні форми самоорганізації, як-от партійна і громадська діяльність. Політична активність євреїв охоплювала широкий спектр – від ліворадикального Бунду до націоналістичних сіоністських організацій, що відображало глибоку політичну поляризацію всередині самої громади.

Водночас українсько-єврейські взаємини в містечках не були однозначними. Попри окремі випадки співпраці та солідарності в умовах революційних зрушень 1917–1918 рр., виявлялися й ознаки напруження, зумовлені соціальними, економічними та політичними чинниками. Домінування єврейських активістів у місцевих органах самоврядування, а також страх українського селянства перед їхнім впливом, породжували взаємну недовіру. Проте саме в містечках відбувалося зародження елементів нової політичної культури, яка, попри усі суперечності, формувала передумови для діалогу між етносами. Спроби встановлення міжнаціонального порозуміння на місцевому рівні, як-от спільні мітинги, участь у національних святах чи публічне визнання взаємної гідності, свідчать про потенціал містечок як майданчиків для суспільної інтеграції.

Так, дослідження етнополітичного життя правобережних містечок Правобережної України дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії національних спільнот у багатокультурному середовищі та осмислити передумови конфліктів і співпраці в добу державотворення.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Білокінь, С. І. (2004). Двадцять років «єврейської державності» в Україні, 1918–38. *Сучасність*, 2 (514), Лютий, 63–70.
- Вибори до волосного земства (1917). *Нова Рада*, 149 (29 вересня), 3.
- Вісти з краю. Вистава (1917). *Нова Рада*, 138 (16 вересня), 3.
- Вісти з краю. Діяльність Лисянської «Просвіти» (1917). *Народня воля*, 36 (16 (29) червня), 3–4.
- Вісти з краю. Національне свято в Кагарлику (1917). *Народня воля*, 44 (25 червня (8 липня)), 3–4.
- Вісти з краю. Свято волі (1917). *Народня воля*, 6 (10 (23) травня), 3.
- Гаркави, А. & Каценельсон Л. (б. г.). *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Т. 9). Санкт-Петербург, 961 с.
- Гаркави, А. & Каценельсон Л. (б. г.). *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Т. 12). Санкт-Петербург, 963 с.
- Гинцбург, Д. & Каценельсон Л. (б. г.). *Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Т. 5). Санкт-Петербург, 959 с.

- Глушковецький, А. Л. (2010). *Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії*: монографія. Кам'янець-Подільський, 400 с.
- Губа, П. І. (2002). *Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси, 1917–1920 рр.* Черкаси, 263 с.
- Гула, В. (2018). Бунд і використання тероризму в політичній боротьбі (1897–1907). *Київські історичні студії*, 2 (7), 60–64. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.2.606>.
- Гула, В. Д. (2022). Незалежна Єврейська робітничка партія у радянській історіографії. *Сторінки історії*, (54), 149–158. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264578>.
- Гуменюк, А. О. (1995). Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60–90-х роках XIX ст. *Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]*, (1). Кам'янець-Подільський, 106–117.
- Гусєв, В. І. (1996). *Бунд, комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.)*. Київ, 149 с.
- Гусєв, В. І. (1992). Бундівські організації в 1905 р. *Наукові праці з питань політичної історії: міжвідомч. наук. зб.*, (173). Київ, 35–49.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- ДАРФ – Державний архів Російської Федерації.
- ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.
- 3 життя повіту. У Погребиській волості (1917). *Селянська думка*, 4 (22 вересня), 3.
- 3 українського життя. Мітинг у м. Бородянці (1917). *Робітничка газета*, 8 (9 квітня), 3–4.
- Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський, 320 с.
- Іванова, І. А. (2003). Єврейське містечко України в середині XIX – першій половині XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (6). Вінниця, 22–26.
- Киппер, М. (1930). *Єврейское местечко на Украине*. Харьков, 107 с.
- Комарніцький, О. Б. (2003). Єврейське громадське самоврядування в 1917–1918 рр.: на матеріалах містечок Правобережної України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (5). Вінниця, 64–69.
- Комарніцький, О. Б. (2009). *Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр.*: монографія. Кам'янець-Подільський, 312 с.
- Комарніцький, О. Б. (2005). *Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917–1920 рр.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Чернівці, 364 с.
- Кривоший, Г. Ф. (1997). *Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.)*: (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01). Запоріжжя, 24 с.
- Крылов, А. (сост.). (1904). *Адрес-календарь Подольской губернии*. Каменец-Подольск, 357 с.
- Курас, І. Ф. (гол. редкол.). (2003). *Політична історія України XX ст.* (у 6 т., Т. 2). Київ, 488 с.
- Лободаєв, В. М. (2001). *Українське Вільне Козацтво (1917–1918 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ, 216 с.
- Лукин, В. & Хаймович, Б. (1997). *100 еврейских местечек Украины: ист. путеводитель*, (Вып. 1: Подолия). Иерусалим, Санкт-Петербург, 256 с.
- Лукин, В., Соколова, А. & Хаймович, Б. (2000). *100 еврейских местечек Украины: ист. путеводитель*, (Вып. 2: Подолия). Санкт-Петербург, 704 с.
- Махорін, Г. (2000). *Історія Ружинщини: нариси і документи*. Житомир, 150 с.
- Мельничук, О. А. & Цецик Я. П. (2024). Особливості антиєврейської пропаганди чорносотенців на Волині напередодні та на початку Першої світової війни. *Сторінки історії*, (59), 138–153. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318870>.
- Мишак, І. М. (2022). Законодавче забезпечення прав національних меншин з боку Української Центральної Ради. *Сторінки історії*, (59), 111–124. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269757>.
- Найман, О. Я. (2000). *Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925 рр.)*: (дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05). Київ, 225 с.
- Орловський, Л. О. (2019). *Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 313 с.
- Орлянський, С. Ф. (1997). О выборах раввинов и духовного правления еврейских общин в начале XX в. (на примере Александровска Екатеринославской губ.). *Еврейская мысль сквозь века: сб. науч. труд.*, (1). Днепропетровск, 37–40.

- Піскун, В. М.** (1999). Четвертий Універсал і питання становлення територіальної цілісності Української держави. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: зб. ст. (5). Київ, 100–108.
- Подольський, А. Ю.** (2022). *Суспільно-політичні та історичні аспекти розвитку сучасної єврейської громади України: європейський контекст*: монографія. Київ, 374 с.
- Рафальський, О.** (2000). *Національні меншини України у ХХ столітті: історіографія*. Нарис. Київ, 447 с.
- Реакция на смерть вождя** (1918). Реакция на смерть вождя и теоретика партии Борохова. *Еврейская рабочая хроника*, 1–2 (27 января), 39–41.
- Симчишин, О.** (2004). Діяльність БУНДУ на Поділлі в роки першої російської революції (1905–1907 рр.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*: наук. зб., (VII). Київ, 130–137.
- Сообщения с мест. Ржев** (1918). *Еврейская рабочая хроника*, 1–2 (27 января), 62.
- Сообщения с мест. Слуцк, 15.11.** (1918). *Еврейская рабочая хроника*, 1–2 (27 января), 62.
- Тройницкий, Н. А.** (ред.). (1905). *Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой Всеобщей переписи населения 1897 г.* Санкт-Петербург, 170 с.
- Тронько, П. Т.** (відп. ред.). (1957). *Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918)*: сб. док. и материал. Киев, 664 с.
- Федьков, О. М.** (2015). Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: іст. науки*, (8). Кам'янець-Подільський, 229–243.
- Федьков, О. М.** (1993). *Політичні партії і селянські громадські організації на Правобережній Україні 1905–1907 рр.*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02). Київ, 368 с.
- ЦДАВО України** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань і українців.
- ЦДАЛМ України** – Центральний державний архів літератури і мистецтва України.
- ЦДІАК** – Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
- Чериковер, И.** (1930). Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана. *Революция на Украине: по мемуарах белых*. Москва, Ленинград, 239–276.
- Як ставляться євреї до українського питання в Чорнобилі** (1917). *Народня воля*, 44 (25 червня (8 липня), 4.

References:

- Bilokin, S. I.** (2004). Dvadsyat rokov «ievreiskoi derzhavnosti» v Ukraini, 1918–38 [Twenty years of "Jewish statehood" in Ukraine, 1918–38]. *Suchasnist*, 2 (514), Liutyi, 63–70. [in Ukrainian].
- Vybory do volosnoho zemstva** [Elections to the Volost Zemstvo]. (1917). *Nova Rada*, 149 (29 veresnia), 3. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Vystava** [News from the edge. Performance]. (1917). *Nova Rada*, 138 (16 veresnia), 3. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Diialnist Lysianskoi «Prosvity»** [News from the region. Activities of Lysyanskaya "Prosvita"]. (1917). *Narodnia volia*, 36 (16 (29)) chervnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Natsionalne sviato v Kaharlyku** [News from the region. National holiday in Kagarlyk]. (1917). *Narodnia volia*, 44 (25 chervnia (8 lypnia)), 3–4. [in Ukrainian].
- Visty z kraiu. Sviato voli** [News from the edge. Freedom Day]. (1917). *Narodnia volia*, 6 (10 (23) travnia), 3. [in Ukrainian].
- Garkavi, A. & Katsnel'son L.** (b. g.). *Yevreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o yevreystve i yego kul'ture v proshlom i nastoyashchem* [The Jewish Encyclopedia: A Compendium of Knowledge about Jewry and Its Culture, Past and Present]. (Vol. 9). Sankt-Peterburg, 961 s. [in Russian].
- Garkavi, A. & Katsnel'son L.** (b. g.). *Yevreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o yevreystve i yego kul'ture v proshlom i nastoyashchem* [The Jewish Encyclopedia: A Compendium of Knowledge about Jewry and Its Culture, Past and Present]. (Vol. 12). Sankt-Peterburg, 963 s. [in Russian].
- Gintsburg, D. & Katsnel'son L.** (b. g.). *Yevreyskaya entsiklopediya: Svod znaniy o yevreystve i yego kul'ture v proshlom i nastoyashchem* [The Jewish Encyclopedia: A Compendium of Knowledge about Jewry and Its Culture, Past and Present]. (Vol. 5). Sankt-Peterburg, 959 s. [in Russian].
- Hlushkovetskyi, A. L.** (2010). *Demokratiia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podil'skoi hubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii* [Democracy in the province: elections and activities of deputies of the Podolsk province in the State Dumas of the Russian Empire]: monohrafiia. Kamianets-Podil'skyi, 400 s. [in Ukrainian].
- Huba, P. I.** (2002). *Ukrainske vidrozhennia: sprobа dzhereloznavchoi otsinky vitchyznianoї presy, 1917–1920 rr.* [Ukrainian Renaissance: An Attempt at a Source-Based Assessment of the National Press, 1917–1920.]. Cherkasy, 263 s. [in Ukrainian].

- Hula, V. (2018). Bund i vykorystannia teroryzmu v politychnii borotbi (1897-1907) [The Bund and the use of terrorism in political struggle (1897–1907)]. *Kyivski istorychni studii*, 2 (7), 60–64. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2018.2.606> [in Ukrainian].
- Hula, V. D. (2022). Nezalezhna Yevreiska robitychna partiia u radianskii istoriohrafii [The Independent Jewish Workers' Party in Soviet historiography]. *Storinky istorii*, (54), 149–158. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264578> [in Ukrainian].
- Humeniuk, A. O. (1995). Etnichniy sklad miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy v 60–90-kh rokakh XIX st. [The ethnic composition of the urban population of Right-Bank Ukraine in the 60s–90s of the 19th century.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu [Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnogo instytutu]*, (1). Kamianets-Podilskiy, 106–117. [in Ukrainian].
- Husiev, V. I. (1996). Bund, komfarband, yevseksii KP(b)U: mistse v politychnomu zhytti Ukrainy (1917–1921 rr.) [Bund, Komfarband, evseksions of the CP(b)U: place in the political life of Ukraine (1917–1921)]. Kyiv, 149 s. [in Ukrainian].
- Husiev, V. I. (1992). Bundivski orhanizatsii v 1905 r. [Bund organizations in 1905]. *Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii: mizhvidomch. nauk. zb.*, (173). Kyiv, 35–49. [in Ukrainian].
- DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].
- DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [State Archives of Kyiv Region].
- DARF – Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koyi Federatsiyi [State Archives of the Russian Federation].
- DAKhmO – Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Region].
- Z zhyttia povitu. U Pohrebyskii volosti [From the life of the county. In Pogrebyska volost]. (1917). *Selianska dumka*, 4 (22 veresnia), 3. [in Ukrainian].
- Z ukrainskoho zhyttia. Mitynh u m. Borodiantsi [From Ukrainian life. Rally in Borodyanka]. (1917). *Robitnycha hazeta*, 8 (9 kvitnia), 3–4. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2005). Podilski mistechka v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Podolsk towns during the Ukrainian Revolution of 1917–1920.]. Kamianets-Podilskiy, 320 s. [in Ukrainian].
- Ivanova, I. A. (2003). Yevreiske mistechko Ukrainy v seredyni XIX – pershii polovyni XX st. [Jewish town of Ukraine in the middle of the 19th – first half of the 20th century.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, (6). Vinnytsia, 22–26. [in Ukrainian].
- Kypper, M. (1930). *Evreiskoe mestechko na Ukrayne* [Jewish shtetl in Ukraine]. Kharkov, 107 s. [in Russian].
- Komarnitskyi, O. B. (2003). Yevreiske hromadske samovriaduvannia v 1917–1918 rr.: na materialakh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy [Jewish public self-government in 1917–1918: based on materials from the cities of Right-Bank Ukraine]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, (5). Vinnytsia, 64–69. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, O. B. (2009). *Mistechka Volyni ta Kyivshchyny u dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* [Cities of Volhynia and Kyiv region during the Ukrainian Revolution of 1917–1920.]: monohrafiia. Kamianets-Podilskiy, 312 s. [in Ukrainian].
- Komarnitskyi, O. B. (2005). *Mistechka Pravoberezhnoi Ukrainy v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.* [Towns of Right-Bank Ukraine during the Ukrainian Revolution of 1917–1920.]: (Candidate's thesis). Chernivtsi, 364 c. [in Ukrainian].
- Kryvoshii, H. F. (1997). *Etnosotsialna baza Ukrainskoi revoliutsii (berezen 1917 – liutyi 1918 rr.)* [Ethnosocial Base of the Ukrainian Revolution (March 1917 – February 1918)]: (Candidate's thesis). Zaporizhzhia, 24 s. [in Ukrainian].
- Krylov, A. (Comps.). (1904). *Adres-kalendar' Podol'skoy gubernii* [Address calendar of Podolsk province]. Kamenets-Podol'sk, 357 s. [in Russian].
- Kuras, I. F. (Ed). (2003). *Politychna istoriia Ukrainy XX st.* [Political history of Ukraine in the 20th century.]. (Vol. 2). Kyiv, 488 s. [in Ukrainian].
- Lobodaiev, V. M. (2001). *Ukrainske Vilne Kozatstvo (1917–1918 rr.)* [Ukrainian Free Cossacks (1917–1918)]: (Candidate's thesis). Kyiv, 216 s. [in Ukrainian].
- Lukyn, V. & Khaimovych, B. (1997). *100 evreiskykh mestechek Ukrayny* [100 Jewish shtetls in Ukraine]: yst. putevodytel, (Vol. 1: Podolyia). Yerusalyim, Sankt-Peterburh, 256 s. [in Russian].
- Lukyn, V., Sokolova, A. & Khaimovych, B. (2000). *100 evreiskykh mestechek Ukrayny* [100 Jewish shtetls in Ukraine]: yst. putevodytel, (Vol. 2: Podolyia). Sankt-Peterburh, 704 s. [in Russian].
- Makhorin, H. (2000). *Istoriiia Ruzhynshchyny* [History of Ruzhyn Region]: narysy i dokumenty. Zhytomyr, 150 s. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. A. & Tsetsyk Ya. P. (2024). Osoblyvosti antyievreiskoi propahandy chornosotentsiv na Volyni naperedodni ta na pochatku Pershoi svitovoi viiny [Peculiarities of anti-Jewish

- propaganda of the Black Hundreds in Volhynia on the eve and at the beginning of World War I]. *Storinky istorii*, (59), 138–153. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.59.2024.318870> [in Ukrainian].
- Myshchak, I. M.** (2022). Zakonodavche zabezpechennia prav natsionalnykh menshyn z boku Ukrainskoi Tsentralnoi Rady [Legislative support for the rights of national minorities by the Ukrainian Central Rada]. *Storinky istorii*, (59), 111–124. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269757> [in Ukrainian].
- Naiman, O. Ya.** (2000). *Diialnist yevreiskyykh partii ta obiednan u rozbudovi natsionalnoho zhyttia v Ukraini (1917–1925 rr.)* [The activities of Jewish parties and associations in the development of national life in Ukraine (1917–1925)]: (Candidate's thesis). Kyiv, 225 s. [in Ukrainian].
- Orlovskiy, L. O.** (2019). *Yevreiske naselennia v sotsialno-ekonomichnomu, suspilno-politychnomu, osvithno-kulturnomu i dukhovnomu zhytti Podillia (1861–1914 rr.)* [The Jewish population in the socio-economic, socio-political, educational, cultural and spiritual life of Podillia (1861–1914)]: (Candidate's thesis). Kamianets-Podilskiy, 313 s. [in Ukrainian].
- Orlianskyi, S. F.** (1997). О выборах раввинов у духовного правления еврейских общин в начале XX в. (на примере Александровска Екатеринославской губ.) [On the elections of rabbis and spiritual leadership of Jewish communities at the beginning of the 20th century (using the example of Aleksandrovsk, Yekaterinoslav province)]. *Evreiskaia mysl skvoz veka*: sb. nauch. trud., (1). Dnepropetrovsk, 37–40. [in Russian].
- Piskun, V. M.** (1999). Chetvertyi Universal i pytannia stanovlennia terytorialnoi tsilisnosti Ukrainskoi derzhavy [The Fourth Universal and the issue of the formation of the territorial integrity of the Ukrainian state]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*: zb. st. (5). Kyiv, 100–108. [in Ukrainian].
- Podolskyi, A. Yu.** (2022). *Suspilno-politychni ta istorychni aspekty rozvytku suchasnoi yevreiskoi hromady Ukrainy: yevropeyskyi kontekst* [Socio-political and historical aspects of the development of the modern Jewish community of Ukraine: European context]: monohrafiia. Kyiv, 374 s. [in Ukrainian].
- Rafalskyi, O.** (2000). *Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: istoriohraf.* [National minorities of Ukraine in the 20th century: historiography]. Narys. Kyiv, 447 s. [in Ukrainian].
- Reaktsiya na smert' vozhdya i teoretika partii Borokhova** [Reaction to the death of party leader and theorist Borokhov]. (1918). *Yevreyskaya rabochaya khronika*, 1–2 (27 yanvarya), 39–41. [in Russian].
- Symchyshyn, O.** (2004). Diialnist BUNDu na Podilli v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii (1905–1907 rr.) [The activities of the BUND in Podolia during the years of the first Russian revolution (1905–1907)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*: nauk. zb., (VII). Kyiv, 130–137. [in Ukrainian].
- Soobshcheniya s mest. Rzhev** [Local reports. Rzhev]. (1918). *Yevreyskaya rabochaya khronika*, 1–2 (27 yanvarya), 62. [in Russian].
- Soobshcheniya s mest. Slutsk, 15.11** [Local reports. Slutsk, November 15]. (1918). *Yevreyskaya rabochaya khronika*, 1–2 (27 yanvarya), 62. [in Russian].
- Troynitskiy, N. A.** (Ed.). (1905). *Naselennyye mesta Rossiyskoy imperii v 500 i boleye zhiteley s ukazaniyem vsego nalichnogo v nikh naseleniya i chisla zhiteley preobladayushchikh veroispovedaniy po dannym Pervoy Vseobshchey perepisi naseleniya 1897 g.* [Populated areas of the Russian Empire with 500 or more inhabitants, indicating the total population present in them and the number of inhabitants of the predominant religions according to the First General Population Census of 1897.]. Sankt-Peterburg, 170 s. [in Russian].
- Tron'ko, P. T.** (vidp. red.). (1957). *Bor'ba za vlast' Sovetov na Kiyevshchine (mart 1917 – fevral' 1918)* [The Struggle for Soviet Power in the Kiev Region (March 1917 – February 1918)]: sb. dok. i material. Kiyev, 664 s. [in Russian].
- Fedkov, O. M.** (2015). Sionistsko-sotsialistychnyi rukh v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The Zionist-Socialist Movement in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the Late 19th and Early 20th Centuries.]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: ist. nauky*, (8). Kamianets-Podilskiy, 229–243. [in Ukrainian].
- Fedkov, O. M.** (1993). *Politychni partii i selianski hromadski orhanizatsii na Pravoberezhnii Ukraini 1905–1907 rr.* [Political parties and peasant public organizations in Right-Bank Ukraine, 1905–1907.]: (Candidate's thesis). Kyiv, 368 s. [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- TsDAHO Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan i ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].
- TsDALM Ukrainy** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv literatury i mystetstva Ukrainy [Central State Archive of Literature and Art of Ukraine].

-
TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
Cherykover, Y. (1930). Antysemytyzm y pohromy na Ukrayne v peryod Tsentralnoi Rady y hetmana [Anti-Semitism and pogroms in Ukraine during the Central Rada and Hetmanate]. *Revoliutsyia na Ukrayne: po memuarakh belykh*. Moskva, Lenynhrad, 239–276. [in Russian].
Yak stavliatsia yevrei do ukrainskoho pytannia v Chornobyli [How do Jews feel about the Ukrainian issue in Chernobyl]. (1917). *Narodnia volia*, 44 (25 chervnia (8 lypnia), 4. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 27.08.2025